

Őri Péter – Pakot Levente

Háztartásszerkezet a 19. századi Magyarországon

A MOSAIC-adatbázis elemzésének első eredményei¹

BEVEZETÉS

A múltbeli társadalmakban, ahol a népességreprodukció elsősorban a házasság intézményéhez kapcsolódott, és ahol a háztartások (a ténylegesen együtt élő és együttműködő emberek csoportjai, akár rokonai ezek egymásnak, akár nem) a demográfiai reprodukció mellett a munka és a fogyasztás alapegységeit is jelentették, a házassági szokásoknak és a háztartás-kialakítás szabályainak közvetlen hatása volt a népességfejlődésre. Egyrészt a házasságban töltött idő hossza és a házasságból kimaradók aránya döntően befolyásolta a termékenységet. Másrészt a háztartások szerkezete bonyolult kölcsönhatásban állt a gazdálkodás módjával, a településtípussal, az adózással, az öröklés szabályaival vagy az adott társadalmak demográfiai szerkezetével, termékenységével, de akár halandósági viszonyaival vagy vándormozgalmainak jellemzőivel is. Így a házassági szokások és a háztartásszerkezet tanulmányozása a múltbeli társadalmak igen fontos vonásaira vethet fényt, és nem csodálkozhatunk a vonatkozó irodalom bőségességén sem.

Míg a korábbi kutatások Magyarország vonatkozásában elsősorban vagy kellő mélységű információkkal nem szolgáló makroadatokra, vagy kis esetszámú lokális elemzésekre épültek, a MOSAIC-projekt célja éppen a különböző európai országokban fellelhető mikroszintű, individuális adatokat tartalmazó népszámlálási adatok összegyűjtése és online adatbázisba rendezése volt, amely

¹ A tanulmány a Hajnal István Kör konferenciáján, 2014. augusztus 29-én elhangzott előadás kibővített, szerkesztett változata. A téma bővebb kifejtése: Őri–Pakot 2014. A MOSAIC-adatbázisról bővebben: www.censusmosaic.org weblapon; Szołtysek–Gruber 2016. A magyar MOSAIC-adatbázis részletes leírásáról: Őri 2012. Az adatbázis elérhető a <http://www.censusmosaic.org/data/mosaic-data-files> webhelyen. A tanulmány alapjául szolgáló kutatást (az adatgyűjtést, a mintavételt és az adatbázis-építést) a Mosaic-projekt keretében a Max Planck Institute for Demographic Research (MPIDR) támogatta. Az adatbázis-építés és a tanulmány elkészítése kapcsán a következő kollégáinknak tartozunk külön köszönettel: Joshua R. Goldstein (MPIDR, University of Berkeley), Siegfried Gruber (MPIDR), Mikolaj Szołtysek (MPIDR) – szakmai tanácsok; Gyimesi Réka (Pécsi Tudományegyetem) – adatbevitel; Várnai Anikó (NKI) – adatkezelés; Murinkó Livia (NKI) – többváltozós statisztikai elemzés.

mindenki számára elérhető új perspektívákat nyithat a házassági szokások és a háztartásszerkezet kutatása tekintetében.²

A magyar MOSAIC-minta az 1869-es népszámlálás adataira épül, és több mint hatezer háztartást foglal magába.³ Kizárólag egyéni adatokból áll (a megmaradt eredeti számlálólapok digitalizált adataiból), és kiterjed a történeti országterület minden fontos földrajzi régiójára és etnikai vagy felekezeti csoportjára. A mintában szereplő települések kiválasztása régióként rétegzett, véletlenszerű mintavétel útján történt. Azokban a régiókban, ahol a fennmaradt anyag csekély mennyisége ezt nem tette lehetővé (Alföld, Dél-Dunántúl), ebből a csekély fennmaradt anyagból választottunk. A minta rurális jellegű, egyedül a dél-dunántúli régióban került bele kisvárosi népesség (Mohács). A kiválasztott települések vagy településrészek népessége megfelel régiójuk népességsúlyának, ugyanakkor a minta egésze visszaadja a teljes (Horvátország nélküli) ország felekezeti megoszlását is, és így bizonyos tekintetben statisztikailag (az ország rurális népességére) reprezentatívnek tekinthető.

Tanulmányunk a háztartásszerkezet elemzésére koncentrál, a háztartás-szerkezeti viszonyok és különbségek leírása mellett kísérletet tesz az adatok többváltozós elemzésére, a háztartás-kialakítás meghatározó tényezőinek feltárására is. Elemzésünket egyfajta első kísérletnek tekintjük, amely messze nem meríti ki az adatbázis nyújtotta lehetőségeket, elsősorban a háziállatok és a házak összeírása alapján finomíthatjuk tovább a foglalkozási-vagyoni kategorizálást, és így pontosíthatjuk a jövőben a statisztikai elemzés eredményeit.

A KORÁBBI KUTATÁSOK TANULSÁGAI

A házassági szokásokkal és a háztartás-kialakítás szabályaival és mintáival foglalkozó kutatások az 1960-as évek óta a családtörténet és a történeti demográfia érdeklődésének középpontjában álltak. Következésképpen a vonatkozó irodalom áttekinthetetlenül gazdag, bemutatására itt nincs módunk. Néhány,

² A MOSAIC-adatbázis népszámlálások vagy népszámlálás-jellegű összeírások adataiból áll, ami elsősorban háztartás-szerkezeti elemzéseket tesz lehetővé. Ebben a tanulmányban mi is erre a kérdésre összpontosítunk. Természetesen a népszámlálási adatok alapján más demográfiai és társadalomtörténeti kérdések is vizsgálhatók, így a termékenység, a migráció kérdéskörei, az írni-olvasni tudás elterjedtsége stb. A kutatási lehetőségekről: Szołtysek–Gruber 2016. Magyarországon természetesen történt néhány kísérlet arra, hogy nagyobb, összefüggő régiók háztartás-szerkezeti viszonyait feltárják. Mindenekelőtt Faragó Tamás Pilis-Buda környéki és Pozsgai Péter Torna megyei elemzéseit említhetnénk (például Faragó 1985; Pozsgai 2000, 2001, 2006, 2014). A MOSAIC-adatbázis viszont bizonyos jellemzőket tekintve (földrajzi régió, népesség-szám, felekezeti csoport) statisztikai értelemben az egész országra reprezentatív mintát jelent, amely ráadásul mindenki számára nyitott, egyszerű regisztráció után online hozzáférhető.

³ Az 1869-es népszámlálás megmaradt eredeti számlálólapjairól tájékoztat: Őri–Pakot 2011. A mintavételt részletesen ismerteti: Őri 2012: 302–308; Őri–Pakot 2014: 8–15.

a nemzetközi irodalomra vonatkozó általános megállapítás mellett most elsősorban a magyar kutatási eredményekre összpontosítottunk.⁴

Benda Gyula meglátása szerint a kutatási terület két különböző megközelítéssel írható le.⁵ Az egyik a modellalkotásra és a klasszifikációra való erős törekvés, amely lehetővé tette számos, az egyes európai társadalmak, illetve a különböző (európai és azon kívüli) kultúrák közötti összehasonlító tanulmány elkészítését. Így a családtörténeti és háztartás-szerkezeti kutatások kiindulópontjait John Hajnal és Peter Laslett munkái jelentették az 1960-as évek óta.⁶ Noha modelljüket később módosították és finomították, annak erősen kulturalista, leegyszerűsítő és statikus jellege megmaradt, és azóta is erős kritikában részesül.⁷ A „nyugati-keleti” házasodási és háztartás-szerkezeti minta megalkotásának következményeként az utóbbi évtizedekben számos esettanulmány született, amelyek feltárták Európa sokféleségét e téren.⁸ Benda Gyula ezeket az esettanulmányokat tekintette a családtörténet másik meghatározó irányzatának. Több különböző modell létének igazolása természetesen cáfolta a dichotóm Hajnal-modellt, a gazdasági és társadalmi tényezők szerepének feltárása a háztartás-kialakítás terén pedig a Hajnal és Laslett munkáit uraló kulturalista magyarázatokat szorította háttérbe. Ráadásul a dinamikus megközelítés egyre nagyobb teret kapott, egyre fontosabbá vált annak megértése, hogyan működtek a háztartások, hogyan változott szerkezetük a történeti időben vagy a háztartás-életciklus szerint. Ebben a megközelítésben a háztartásszerkezet állandóan változik, amelyben különböző demográfiai, kulturális és gazdasági tényezők (például az öröklés szabályai, a halandósági viszonyok, a vándorlás lehetőségei vagy a háztartások állandóan változó munkaerő-igénye⁹) játsszák a fő szerepet, a kizárólagosan kulturális vagy mentális faktorok helyett. Így a regionális minták feltárása helyett manapság a háztartások dinamikája és működésük megértése került a fókuszba. Mivel hosszabb távon folytonos háztartás-összeírások vagy rendszeresen ismétlődő népszámlálások ritkán maradtak ránk, a legelterjedtebb módszer a háztar-

⁴ Néhány alapos áttekintés felment minket a nemzetközi irodalom részletes tárgyalása alól. Ebből a szempontból különösen fontos Faragó Tamás munkája (Faragó 2001), amely a millenniumig nyújt nagyon hasznos összefoglalást a nemzetközi kutatásokról. Lásd még: Oris–Ochiai 2002. Néhány újabb összefoglalás: Gruber–Szołtysek 2012; Szołtysek 2012; Óri–Pakot 2014.

⁵ Benda 2002: 109–110.

⁶ Hajnal 1965, 1982; Laslett 1972, 1983, 1988.

⁷ A finomított modellre: Laslett 1983. A kritikára: például Berkner 1972; Burguière–Lebrun 1986; Goody 1996; Schlumbohm 2000; Melegh 2002; Szołtysek 2008; Szołtysek–Zuber–Goldstein 2012; Gruber–Szołtysek 2012; Szołtysek 2012; Óri–Pakot 2014.

⁸ Természetesen lehetetlen teljes áttekintést adni róluk. Néhány fontos mű vagy a tájékozódást segítő összefoglalás: Burguière–Lebrun 1986; Sabeian 1990, 1998; Todorova 1993, 1996; Fauve–Chamoux–Wall 1997; Husz 2002, Benda 2002, 2008; Faragó 1985, 1996, 2001, 2005; Szołtysek 2008; Gruber 2009; Gruber–Szołtysek 2012; Óri 2003, 2005, 2009.

⁹ Ez utóbbi tényezőre: Chayanov 1966.

tástagok életkora szerinti keresztmetszeti elemzés (szintetikus kohorsz módszer), amely a háztartásciklus szerinti strukturális változásokra összpontosít.¹⁰

Magyarországon¹¹ makroszinten Faragó Tamás bizonyította, hogy az összetett háztartások előfordulásának gyakorisága a 18. század végén és a 19. század első harmadában nőtt.¹² Ugyanő szintén makroszinten, 18. századi összeírások adatai alapján tesztelte a Hajnal-vonal relevanciáját.¹³ Eredményei szerint a 18. századi Magyarországon megvoltak a házasodás és a háztartás-kialakítás regionális mintái, amelyben a migráció következtében létrejött etnikai sokféleség játszott a meghatározó szerepet. Így Faragó egyszerre cáfolta a dichotóm modellt és a mechanikus területi felosztást, és erősítette Hajnal kulturális választóvonalakra épülő magyarázatát.

Az 1970-es évektől kezdve fontos mikroszintű eredmények is születtek. 18. századi egyházi összeírások (*Status Animarum*) elemzésére egész sor kutatás épült az 1970-es és 1980-as években. Ezek összegzéseként Andorka Rudolf és Faragó Tamás a házasodást és a háztartás-kialakítást illetően Magyarország „Nyugat” és „Kelet” közötti köztes pozíciójáról beszélt.¹⁴ Pozsgai Péter a 18–19. századi összeírók által használt háztartás fogalmát próbálta tisztázni. Egymást követő, Torna megyei censusok nominális adatait hasonlította össze, és egyrészt Alekszandr Vasziljevics Csajanov megközelítését javasolta a háztartás-szerkezeti változások megértése érdekében, másrészt Peter Laslett tipológiáját módosította azért, hogy egy, a nyugatitól különböző társadalom háztartásviszonyait jobban leírassuk.¹⁵ Husz Ildikó a zsámbéki római katolikus háztartás-összeírások hosszabb, fél évszázados sorozatát elemezte.¹⁶ Faragó eredményeivel összhangban bizonyította, hogy a háztartásszerkezet a 19. század folyamán változott: nagyjából 1830-ig az összetett háztartások aránya nőtt, majd egy ellenkező irányú folyamat volt megfigyelhető. Értelmezése szerint ennek fő okai a szülői ház elhagyásának, illetve a jobbágycsaládok státuszreprodukciónak változó lehetőségei voltak. Ebben az esetben a kulturális összetevőknek (az öröklés rendszerének) és néhány külső meghatározónak (gazdasági konjunktúrák, halandóság, az elvándorlás, illetve új zsellérházak felépítésének lehetőségei) jutott fontosabb szerep. Benda Gyula Keszthely 18. század közepe és a 19. század közepe között lezajló társadalmi változásait tanulmányozta. Munkájának háztartásszerkezet-ről szóló részében az öröklés folyamata kapott különös jelentőséget.¹⁷ A szerző ebből a szempontból a gazdálkodás, illetve létfenntartás módját tekintette meghatározó tényezőnek, ami a városrészek közötti különbségekben is tükröződött.

¹⁰ Például Berkner 1972; Lundh 1995; Reher 1997; Faragó 2005; Soztysek 2008; Pakot 2012; Őri–Pakot 2014.

¹¹ A magyarországi eredmények részletesebb összefoglalása: Őri–Pakot 2014.

¹² Faragó 1977.

¹³ Faragó 2001.

¹⁴ Andorka–Faragó 1984.

¹⁵ Pozsgai 2000, 2001.

¹⁶ Husz 2002.

¹⁷ Benda 2002, 2008.

A társadalmi állás és foglalkozás szerepére hívta fel a figyelmet, arra, hogy a nagyobb települések gazdasági és társadalmi heterogenitása, az ennek megfelelő öröklési szokások hogyan befolyásolták a háztartások szerkezetét. Nézete szerint az öröklés folyamata a háztartások átalakulásával, felbomlásával (a tényleges együttélés és néha a közös gazdálkodás megszűnésével) járhatott, ami részben megmagyarázhatja a háztartásszerkezet ciklikus változásait. Az említett munkák – Pakot Levente legújabb, Csajanov megközelítését alkalmazó tanulmányával együtt¹⁸ – új perspektívákat nyitottak a háztartás-szerkezeti változások megértése szempontjából, és új szempontokra hívták fel a figyelmet, amelyek lehetővé teszik, hogy meghaladjuk a területi felosztások és kulturális osztályozások kevésbé termékeny megközelítéseit.

Végül még meg kell jegyeznünk, hogy a fenti erőfeszítések ellenére számos kérdés megoldatlan maradt. Így nem látjuk például tisztán a preindusztriális háztartásszerkezet meghatározó tényezőit, vagy nem tudjuk rangsorolni a különböző esettanulmányok által feltárt tényezőket sem. Nem világos teljesen, vajon az etnikai hovatartozás,¹⁹ a földrajzi régió, a maga életmódot, létfenntartást meghatározó értelmében,²⁰ a településtípus,²¹ a társadalmi helyzet,²² a gazdálkodás módja,²³ az öröklés,²⁴ a háztartás életciklusa szerinti,²⁵ esetleg a történeti időben nyomon követhető változások²⁶ számítanak-e igazán, vagy pedig ezek együttes hatása formálja a háztartások szerkezetét.

MÓDSZERTANI PROBLÉMÁK

A bevezetésben szóltunk a mintavétel legfontosabb szempontjairól. Ezzel kapcsolatban másutt már részletes tájékoztatást adtunk,²⁷ amit itt nem szeretnénk megismételni. Ehelyett azokra a minta digitalizálása során felmerült forrásproblémákra térnénk ki, amelyek közvetlenül érintik a háztartás-szerkezeti elemzést. Majd az ebből következő módszertani döntéseinket ismertetjük.

Mindenekelőtt, amíg az összeírás során elvben a számlálólapon szereplő valamennyi személy születési dátuma, családi állapota, vallása és társadalmi-foglalkozási státusa egyértelműen fel lett tüntetve,²⁸ addig a háztartásban elfoglalt

¹⁸ Pakot 2012.

¹⁹ Faragó 1985; Husz 2002; Óri 2003, 2009.

²⁰ Faragó 1985, 2001; Óri 2003, 2009.

²¹ Benda 2002, 2008; Faragó 2005; Melegh 2000; Óri 2005.

²² Benda 2002, 2008; Faragó 2005; Gyimesi 2014.

²³ Pozsgai 2000; Benda 2002, 2008; Óri 2005.

²⁴ Husz 2002.

²⁵ Pozsgai 2000; Husz 2002; Faragó 2005; Pakot 2012; Óri–Pakot 2014.

²⁶ Benda 2002, 2008; Faragó 1977; Husz 2002.

²⁷ Óri 2012, Óri–Pakot 2014.

²⁸ Hibákat természetesen itt is lehetett találni. Ezek egy része nyilvánvaló és könnyen javítható volt (például a nem megjelölése, elírt születési dátumok, a gyerekek „házas” családi állapota stb.).

pozíciónak, illetve a háztartásfőhöz való viszony jelölésének nem szántak külön oszlopot az íveken. E tekintetben az összeírtak sorrendje lehetett volna az egyik információ: elől a háztartásfő, aztán a felesége, gyerekei, gyerekei házastársai, unokák, egyéb rokonok és nem rokonok álltak volna a lapokon. Az összeírók természetesen ezt az elvet sem minden esetben követték. Emellett a nevek oszlopába kellett volna bejegyezni a háztartásfőhöz való viszonyt (neje, gyermekei stb.). Ez utóbbi viszont gyakran elmaradt. Ha így történt, akkor a személyek sorzáma, neme, családi állapota, kora, családneve, esetleg foglalkozása (gyermekei tartják, szolgál, cseléd stb.) adtak eligazítást. Ennek ellenére sok személy háztartáson belüli státusa maradt bizonytalan, szép számmal vannak özvegyek, rokonok és nem rokonok, főleg idősebb személyek és gyerekek, akikről nem tudni, kicsodák, rokonai-e valakinek vagy idegenek stb. A véletlen mintavétel, illetve más régiókban a fennmaradt anyag szűkössége nem adott módot a forrás minősége szerinti válogatásra, így a települések egy részénél bizony a bejegyzések hiányoznak. A háztartástagok státusának fenti szempontok szerinti kódolását minden esetben elvégeztük, de az adatbázisban a megfelelő oszlop üresen maradt, jelezve, hogy a háztartástagok státusának kódolása egyfajta rekonstrukció. Persze az esetek többségében a besorolás egyszerű volt, többnyire nukleáris családok háztartásokról volt szó. De a fentiek időnként valóban okoznak nehézségeket.

Ennél nagyobb gondot jelentett az összeírási egységek meglehetősen homályos meghatározása. Az adatfelvétel házanként és lakásonként folyt, bár valójában a lakásokon belül úgynevezett lakófeleket (*Wohnpartei*) kellett volna elkülöníteni. A hagyományos familia (háztartás-)fogalom helyett a lakófelet Magyarországon először az 1850-es népszámlálás során alkalmazták, a változás sok zavart okozott, és egészen biztosan teret adott az eltérő értelmezéseknek, változatos összeírási gyakorlatnak.²⁹ Úgy tűnik, hogy az eredeti szándék szerint a lakófelelenti számlálás elsősorban a nukleáris családok összeírását jelentette volna,³⁰ bár a definíció figyelmen kívül hagyta a háztartásokban élő eltartott rokonokat. A fennmaradt viszonylag nagy mennyiségű, elsősorban 1857-es és 1869-es forrásanyag alapján azonban úgy tűnik, hogy a gyakorlatban ez semmiképpen sem volt így. A lakófelek országsszerte szép számmal tartalmaztak együtt élő rokonokat, és a szolgáltsaládokat is gyakran egy lakófélben írták össze a háztulajdonos családjával. Az is nyilvánvaló, hogy bár a többcsaládos háztartásokat (házaspár és házas gyermekek, vagy házas testvérek együttélése) az utasítás értelmében valóban külön lakófelekre kellett volna bontani, a gyakorlatban – különösen 1857-ben és 1869-ben – ezt sem követték, és így nagy számban találhatunk

²⁹ 1850-ig a hagyományos familia az együtt (egy fedél alatt) lakó, együtt étkező személyeket jelentette, akár rokonai voltak egymásnak, akár nem (lásd a József-féle népszámlálás összeírási utasítását: Thirring 1938: 151). A lakófél fogalma ezzel szemben jelentett: a) házastársakat gyerekekkel vagy anélkül, b) özvegyeket gyerekekkel, c) vagyonukból, hivatalukból, jövedelmükből élő egyedülálló vagy özvegy személyeket gyerek nélkül, szolgáltsaládokkal vagy anélkül (az 1850-es népszámlálás utasítása, idézi Dányi 1993: 92).

³⁰ Pozsgai 2000: 173.

többcsaládos lakófeleket. A lakófél a gyakorlatban sok helyen megfelelt a régi háztartás-fogalomnak.³¹ Ugyanakkor világos, hogy a korábbi háztartás-fogalom bizonytalanabbá vált, és ez lehetőséget adott a szubjektív értelmezésre és gyakorlatra. A tapasztalataink alapján a lakófél sokszor valóban értelmezhető háztartásként, de néha a szó hagyományos értelmében vett háztartásokat ismeretlen szempontok szerint osztották fel. Gyakran választották külön az egy házban élő (sokszor egy lakásban, közös konyhát használó) házaspárokat a szülői „lakóféltől”, minden bizonnyal az eredeti utasításnak megfelelően. Ugyanígy gyakori a lakásban élő özvegy vagy egyedülálló személyek (rokonok), házaspárok, cselédek, koldusok stb. leválasztása, ami szintén megfelelhetett az összeírási utasításnak. Előfordulhatott, hogy ezekben az esetekben valóban külön egzisztenciáról lehetett szó, különösen a lakásban élő házaspárok, zselérek esetében, ők valóban kereshették kenyerüket a háztartás más tagjaitól függetlenül, dacára az együttlakásnak. Máskor (például Dél-Dunántúl), semmi jelét nem látjuk a háztartások szétválasztásának. Erdélyben ugyanakkor olyan esetekben is gyakorta megtörténik a szétválasztás, ahol egyébként bejegyzés tanúskodik arról, hogy az illetőt az első lakófél feje tartja el. Nyilván a lokális hagyományok, az összetett háztartások gyakorisága befolyásolhatta az összeírói gyakorlatot. A falvak többségében, ahol egy-egy házban csak egy háztartás/lakófél élt, az elemzés nem ütközik akadályokba, máshol viszont óvatosan kell eljárni. Elméletileg minimum három lehetőség áll a rendelkezésünkre: vagy elfogadni a forrást úgy, ahogy van, feltételezve, hogy az összeíró ismerte a tényleges viszonyokat, vagy más forrásokkal összevetve részletesen tanulmányozni a kérdést, egyenként döntve a lakófelek/háztartások határaitól,³² vagy a rokon családok együttélése esetén a házat/lakást tekinteni az elemzési egységnek. Mivel ilyen nagy minta elemzése során a második lehetőségre nincs mód, ezért a háztartásszerkezet vizsgálata során a harmadik lehetőségből indultunk ki.

A háztartás-szerkezeti elemzés során az egy házban (lakásban) élő rokonokat tekintettük háztartástagoknak. Mindez bizonyos esetekben a háztartások újrakódolásával, határaik átrajzolásával járt. Ilyenkor természetesen a háztartásfőhöz való viszonyt is meg kellett változtatnunk. Így besorolásunk fő kritériuma a rokonság³³ és az egy fedél alatt való együttélés (közös ház vagy lakás), valamint a közös főzés és étkezés (közös konyha használata) lett. Ugyanakkor a közös gazdálkodás kérdését az elemzésnek ezen a szintjén nem tudtuk figyelembe venni.

A háztartások (vagy lakófelek) újrakódolása során két módon változtattuk meg az eredeti besorolást. A gyakoribb azoknak a lakófeleknek az egyesítése volt, amelyeknek tagjai rokonok voltak, és ugyanabban a házban éltek, ugyanazt a konyhát használták (nem volt másik a házban). Ily módon következetes ház-

³¹ Ezt támasztják alá Pozsgai Péter (Pozsgai 2000: 173, 177), valamint Benda Gyula (Benda 2002: 131) kutatásai.

³² Pozsgai 2000.

³³ A rokonságot vagy a forrásban található direkt utalások (fia, lánya, apja, anyja stb.), vagy ezek hiányában a családnevek egyezése alapján és az életkorok figyelembevételével határoztuk meg.

tartás-fogalmat használtunk, ami kizárja az összeírók eltérő értelmezéseinek és gyakorlatának a hatását. Ugyanakkor természetesen tudatában vagyunk annak, hogy az együttélés nem zárta ki a külön létfenntartást, gazdálkodást, a földek és tulajdon felosztását az együtt élő családtagok között. Az egymást követő 1850-es, 1857-es és 1869-es tornai népszámlálásokat elemezve Pozsgai Péter bizonyította, hogy a háztartások több lakófélre történő felosztása nem automatikusan történt, és valószínűleg jól tükrözte a közös gazdálkodás és élet valós viszonyait.³⁴ Ugyanakkor az is valószínű, hogy a felosztás nem volt teljesen következetes, és ebben az esetben egy effajta mikroelemzésre nem volt módunk. Az általunk követett módszer – amennyiben tekintettel vagyunk a közös gazdálkodás mint háztartás-képző elem kérdésére – főleg az együtt élő, együtt étkező de külön lakófélben összeírt házas testvérek esetében lehet problematikus. A háztartások életciklusának ez a szakasza összefüggésben állhatott az egyenlően osztó örökösödés gyakorlatával. Amint Benda Gyula Keszthely példáján bemutatta, az örökség átadása lépcsőzetes folyamat volt, melynek során néhány darab földet (főleg szőlőket) még az apa életében szétosztottak az örökösök között (ami néha tényleges szétköltözéssel is együtt járt), de a végleges osztozkodásra addig nem került sor, amíg a szülők egyike életben volt. Ám akkor sem mindig történt meg; lehet példákat találni közösen gazdálkodó testvérekre a szülők halála után is.³⁵ Egyrészt tehát, ha házas testvérek éltek együtt ugyanabban a házban, ezt nem lehet automatikusan közös háztartásnak tekinteni, amennyiben a teljesebb háztartásfogalmat használjuk. Ugyanakkor a közös lakóhely és tűzhelyhasználat még ezekben az esetekben is szoros kapcsolatra utal, és jóllehet a tulajdont felosztották egymás között, a szoros együttműködés, a kölcsönös segítségnyújtás a legtöbbször valószínűsíthető.³⁶ Másrésztől – különösen a földtulajdonosok között – a közös gazdálkodás sem volt ritka. Elképzelhető, hogy az általunk választott eljárás következtében túlbecsültük az összetett háztartások arányát, ha minden lehetséges kritériumot figyelembe veszünk, de ilyen nagy tömegű adatot és egy forrástípust használva a közös gazdálkodás kérdését nem tudtuk beépíteni az elemzésünkbe. Ugyanakkor a következetesen követett módszer nyilvánvalóan több előnnyel, mint hátránnyal járt.

A másik módszertani döntésünk a közös lakófélbe összeírt nem rokonok szétválasztása volt, amennyiben a szolgák, inasok, alkalmazottak, lakók önálló családot alkottak. Magyarországon a nem rokon családok együttélése nem számított ritka jelenségnek. Egy részük minden bizonnyal tekinthető egy háztartásnak, más részük viszont (például a házatlan zsellérek³⁷) nem. Ők az együttélés mellett sok esetben a háztartásfő-háztulajdonos gazdaságán kívül kereshettek maguknak

³⁴ Pozsgai 2000: 190.

³⁵ Benda 2002: 126.

³⁶ Faragó Tamás ugyanerre a következtetésre jutott 18. századi háztartás-összeírások elemzésével (Faragó 1985: 79). Ha az együtt élő rokonok külön szerepeltek is az adóösszeírásokban, nem valószínű, hogy teljesen külön gazdálkodtak volna, vagy hogy a hétköznapi életük egymástól függetlenül folyt volna.

³⁷ Faragó 1985: 25.

létfenntartási forrást. A független létfenntartás és a külön háztartás különösen valószínű az egy fedél alatt élő napszámosok és szolgák esetében. Bár a nem rokon családok külön háztartásba sorolását bizonyos esetekben meg lehet kérdőjelezni, a konzisztencia szempontjából ez is egy logikus lépés volt.

A két eljárás eredményeként a háztartások (lakófelek) száma az eredeti 6577-ről 6242-re csökkent. A háztartások átlagos nagysága ezzel együtt 4,6-ról 4,9-re nőtt, ha a jelen lévő (de facto) népességet vizsgáljuk, és a többcsaládos háztartások aránya négy, a kiterjesztett családos háztartásoké pedig egy százalékponttal nőtt.

A háztartások klasszifikációjánál a Mikolaj Szołtysek javaslatai alapján módosított Laslett-féle tipológiát használtuk, amelyet további két ponton változtattunk meg.³⁸ A kiterjesztett családos háztartásoknál a Faragó Tamás által felvetett szempontok³⁹ alapján különbséget tettünk abban a tekintetben, hogy a fiatalabb (alapjában a nukleáris családmag feje) vagy az öregebb generáció (a „kiterjesztett” háztartásrész) viseli-e a háztartásfőiséget. A többcsaládos háztartásoknál pedig megkülönböztettünk egymástól két, avagy több nukleáris családból álló egységeket (másodlagos család egység lefelé: 5b1 és 5b2 kategória).⁴⁰ Az özvegy személyeket és gyermekeiket minden esetben komplett nukleáris családnak tekintettük, ha házas vagy gyerekeikkel együtt élő özvegy rokonaikkal éltek közös háztartásban.

Az elemzés során a foglalkozási bejegyzéseket a HISCO-kódrendszer szerint kódoltuk.⁴¹ A kódokat később a HISCLASS kategóriái szerint osztályoztuk,⁴² az eredeti tizenkét csoportot később öt nagyobb kategóriába vontuk össze.⁴³

A HÁZTARTÁSSZERKEZET JELLEGZETESSÉGEI

Mint azt már korábban említettük, a mintavételt a népességszám és a felekezeti arányok figyelembevételével hajtottuk végre. Mintánk tehát a területi és a felekezeti megoszlás tekintetében reprezentatívnak tekinthető a korabeli Magyar Királyságra nézve (leszámítva Horvátországot és a Bánát területét). A minta 31 406 összeírt személyt tartalmaz, akik az eredeti besorolás szerint 6577, a módosítás után pedig 6242 háztartásban (lakófélben) éltek. Közülük 30 551 főt helyi illetőségüként (jogi, avagy de jure népesség), 855 főt pedig idegenként

³⁸ Szołtysek 2008: 401.

³⁹ Faragó 1985: 145.

⁴⁰ Mivel ebben az összefoglalóban csak az összevont eredményeket közöljük, a háztartások Laslett-féle tipológia szerinti részletes megoszlását itt mellőzzük. Minderről részletesen: Óri–Pakot 2014: 16, 45.

⁴¹ van Leuwen–Maas–Miles 2002.

⁴² van Leuwen–Maas 2011.

⁴³ Óri–Pakot 2014: 17. Az öt csoport némi leegyszerűsítéssel a következő volt: 1. magasabb státusúak (szellemi foglalkozásúak, magasan képzett fizikai dolgozók és munkavezetők); 2. iparosok (közepesen képzett fizikai munkások); 3. földtulajdonosok; 4. képzetlen fizikai munkások és mezőgazdasági munkások, cselédek, szolgák; 5. hiányzó foglalkozás.

írtak össze (97,3%, illetve 2,7%). 30 518 személy alkotta a ténylegesen jelen lévő (de facto) népességet, akik a tartósan (egy hónapnál hosszabb ideig) jelen lévő helyiekből és idegenekből, valamint az ideiglenesen távol lévő helyiekből és idegenekből állt.⁴⁴ A minta reprezentativitását a háztartás mérete és szerkezete szempontjából az 1. táblázat mutatja be.

1. táblázat

*Átlagos háztartásméret és a házas férfiak száma háztartásonként,
Magyarország és Erdély (mintanépeség), 1869*

	De facto népesség	Házas férfiak száma	Háztartások (lakófelek) száma	Átlagos háztartás- méret	Házas fér- fiak száma háztartásonként
Magyarország és Erdély	13 219 350	2 691 677	2 871 755	4,60	0,937
Eredeti minta	30 518	6133	6577	4,64	0,932
Módosított minta	30 518	6133	6242	4,89	0,983

Forrás: Népszámlálás 1870.

Erre a célra két nyers, az országos összesítésekből is számolható arányszámot használtunk: a háztartások átlagos méretét, illetve a házas egységek (*conjugal units*) háztartásonkénti átlagos számát (házas férfiak/háztartások). A táblázatban megadjuk az eredeti háztartásbeosztás és az átkódolt változat szerinti értékeket is. Láthatjuk, hogy az eredeti háztartásbeosztás szerinti minta átlagos háztartásmérete és a háztartásszerkezetet mérő arányszáma nagyon jól megfeleltethető az országos értékeknek. Ily módon az összképet tekintve mintánk ebből a szempontból is reprezentatív. A módosítás jelentős különbségeket nem okozott, de a módosított mintában a háztartások mérete kétséggkívül valamivel nagyobb és szerkezetük összetettebb lett.

Miután a mintabeli háztartásokat a Laslett-féle tipológia szerint csoportosítottuk, kiderült, hogy a háztartások több mint 70%-a egyszerű (nukleáris) családos típusú volt. Módosításaink csupán kismértékű változást hoztak, a többcsaládos és a kiterjesztett háztartások aránya némileg nőtt (négy, illetve egy százalékponttal). Ha ezt más, nagyobb adatmennyiségre épülő, Kelet-Európára vonatkozó eredményekkel hasonlítjuk össze, akkor az 1869-es magyar adatok Mikolaj Szołtysek 18. század végi, úgynevezett „nyugat-lengyel” mintájának eredményeihez hasonlóak.⁴⁵ A többcsaládos háztartások 10–14%-os aránya pedig a 18. századi magyarországi német és szlovák falvak hasonló adataihoz áll közel. Ugyanakkor a magyar és a délszláv falvak háztartásszerkezetére feltehetően az összetettebb típusok nagyobb aránya volt jellemző.⁴⁶ Így – annak ellenére, hogy

⁴⁴ Őri–Pakot 2014: 19.

⁴⁵ Szołtysek 2008: 401.

⁴⁶ Faragó 1996: 256.

mintánkban a módosítással növeltük az összetettebb típusok arányát – eredményeink értelmezhetők egyfajta átmeneti, „közép-” vagy „kelet-közép-európai” modellként. Ugyanakkor – a háztartások megoszlásával összevetve – a népesség nagyobb hányada élt összetettebb formákban, mivel az átlagos háztartásméret a háztartásszerkezet összetettségével párhuzamosan nőtt (2. táblázat).

2. táblázat

*Háztartásszerkezet főbb háztartás-kategóriák szerint,
átlagos háztartásméret, Magyarország, 1869*

	Háztartások				Népesség		Átlagos háztartásméret
	Eredeti minta		Módosított minta		Módosított minta		
	N	%	N	%	N	%	
1. Egyedülállók	228	3,5	190	3,0	190	0,6	1,0
2. Nem családós háztartások	148	2,3	141	2,3	446	1,5	3,2
3. Egyszerű családós háztartások	4919	74,8	4380	70,2	19 357	63,4	4,4
4. Kiterjesztett családós háztartások	633	9,6	654	10,5	3 563	11,7	5,4
5. Többcsaládós háztartások	649	9,9	877	14,0	6 962	22,8	7,9
Összesen	6577	100,0	6242	100,0	30 518	100,0	4,9

Forrás: MOSAIC-adatbázis. Az adatok forráslelhelyeit lásd a tanulmány végén, a Források rovatban.

A háztartásfők többsége férfi volt (86,8%), a háztartásoknak csak 13,2%-át vezették nők. A női háztartásfők idősebbek voltak, mivel többnyire megözvegyülésük után vették át a háztartások vezetését (3. táblázat).

3. táblázat

*A háztartások megoszlása a háztartásfő neme és kora szerint,
Magyarország, 1869*

	Korcsoportok						Összesen (%)	N
	<25	26–35	36–45	46–55	56–65	66<		
Férfiak	3,8	24,4	29,1	23,4	13,1	6,2	100,0	5413
Nők	3,2	10,0	21,7	29,6	23,5	12,0	100,0	824
Összesen	3,7	22,5	28,1	24,3	14,5	7,0	100,0	6237*

* 5 háztartásfő kora ismeretlen

Forrás: MOSAIC-adatbázis.

A HÁZTARTÁSSZERKEZET MEGHATÁROZÓI: LEÍRÓ STATISZTIKA

A háztartásszerkezetnek a háztartásfők neme szerinti vizsgálata átvezet minket a háztartás-összetétel meghatározó tényezőinek kérdéséhez. A háztartások Laslett-féle tipológia szerinti megoszlása a háztartásfők neme szerint változik (4. táblázat).

4. táblázat

Háztartások a háztartásfő neme és a háztartásszerkezet főbb kategóriái szerint,
Magyarország, 1869*

	1	2	3	4	5	Összesen (%)	N
Férfiak	1,7	1,7	73,6	8,9	14,0	100,0	5417
Nők	11,6	5,8	47,4	20,8	14,3	100,0	825
Összesen	3,0	2,3	70,2	10,5	14,0	100,0	6242

* Vö. a 2. táblázattal.

Forrás: MOSAIC-adatbázis.

A háztartásfők neme minden bizonnyal a férfi és nő háztartásfők eltérő kor-szerkezetén keresztül kapcsolódik össze a háztartások összetételével. A nők magasabb átlagos életkora egyfelől a kiterjesztett és többcsaládos háztartások, másfelől pedig az egyedülálló és a nem családos háztartások nagyobb arányával járt együtt. Magasabb korcsoportokban nagyobb esély volt együtt élni egy vagy több házas gyermekkel, csakúgy mint megözvegyülve egyedül maradni, vagy nem rokonokkal élni egy fedél alatt. A nők háztartásfővé válása a háztartások életciklusának speciális szakaszaihoz kapcsolódott, az egyedül élés jellemző lehetett mind a fiatalabb, mind az idősebb háztartásfőkre, megözvegyülve gyerekekkel háztartásfővé inkább a fiatalabb nők váltak (egyszerű családos háztartások), míg házas gyerekekkel inkább az idősebb nők éltek együtt háztartásfőként (kiterjesztett és többcsaládos háztartások).⁴⁷ Következésképpen a háztartásfők neme fontos tényezője volt a háztartás összetételének. A fentiekből következik, hogy a háztartásfők életkorát is figyelembe kell vennünk a háztartás összetételének meghatározó tényezői között (5. táblázat).

Nyilvánvaló, hogy mindvégig az egyszerű családos háztartástípus uralja a férfi háztartásfők életpályáját. Az egyszemélyes háztartásforma vagy a nem családos típusú együttélés (rokonokkal vagy nem rokonokkal) elsősorban a 30 év alatti, fiatal háztartásfőkre volt jellemző. A kiterjesztett és többcsaládos forma végig jelen van a férfi háztartásfők életútja során. A kiterjesztett forma 30 éves kor alatt (amikor a férfiak házasságuk után megöröklik a háztartás vezetését, de a háztartásukban van még egy özvegy szülő vagy néhány testvér) és 65 éves kor után (a házastárs elvesztése után, amikor már van a háztartásban legalább egy házas

⁴⁷ Vö. a 6. táblázattal.

5. táblázat

Háztartásszerkezet a férfi háztartásfők korcsoportja szerint,
Magyarország, 1869*

	Korcsoportok										N
	<25	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65>	
1	8,0	2,4	1,5	1,1	0,8	1,1	1,5	2,1	1,0	3,9	94
2	13,1	2,4	1,9	1,5	0,7	0,5	0,5	1,5	2,7	2,4	93
3	62,8	77,5	79,3	83,1	83,1	80,6	72,1	58,3	61,4	38,7	3986
4	13,9	12,2	10,9	8,4	7,2	6,7	5,8	6,4	6,1	17,0	481
5	2,2	5,4	6,4	5,9	8,2	11,1	20,1	31,7	28,7	38,0	759
Össze- sen (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
N	137	533	672	888	733	757	548	470	293	382	5413

* Vö. a 2. táblázattal.

Forrás: MOSAIC-adatbázis.

gyermek) a legjellemzőbb. A többcsaládos forma gyakorisága együtt nő a háztartásfők életkorával, de különösen 50 éves kor után válik jellemzővé (röbnyire a házas fiúkkal, ritkábban a leányokkal való együttélést jelenti, ez a típus adja az itt vizsgált összes háztartás 8,2%-át). Az 5. táblázat jól kirajzolja a háztartásfővé váló férfiak jellemző életpályáját. Akik fiatalon váltak háztartásfővé, azok vagy a házasságkötésükkel és a szülői házból való elköltözésükkel váltak azzá, vagy szüleik halála után örökölték meg azt. Leggyakrabban egyszerű családos háztartás élén álltak, ritkábban, ha még nem voltak házasok, akkor egyedül vagy esetleg más nem házas személyekkel éltek együtt. Özvegy szülők (főleg anyák), illetve após, anyós jelenléte minden korcsoportra jellemző volt. Az is nyilvánvaló, hogy a házas fivérek együttélése nem volt gyakori, de időnként előfordult (az összes háztartás 3,1%-ában, főleg a háztartásfők fiatalabb korcsoportjaiban), ami arra utal, hogy a tulajdon megosztása nem minden esetben történt meg a szülők halála után, vagy legfeljebb csak elméletileg, ami a tényleges közös életet nem érintette. Ahogy a háztartásfők megöregedtek, egyre nagyobb valószínűséggel éltek együtt házas gyermekeikkel, de ezeknek a háztartásoknak a túlnyomó része (közel 90%-a) a szülői házaspárból és csak egy házas gyermekből állt. Mindebből azonban nem következtethetünk arra, hogy az úgynevezett törzscsaládos típus lett volna az uralkodó modell a „nagycsaládos” típusal szemben, sokkal inkább a halandóság szabta meg az együttélés lehetőségeit. Jól tudjuk, hogy a korszak magas halandósága nem tette túl valószínűvé, hogy valaki megérje gyermekei házasságát, annak a valószínűsége pedig, hogy együtt éljen több házas gyermekével, meglehetősen csekély volt.

6. táblázat

Háztartásszerkezet* a női háztartásfők korcsoportja szerint, Magyarország, 1869

	Korcsoportok										N
	<25	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	50–54	55–59	60–64	65<	
1	28,6	19,4	13,6	5,5	9,9	8,3	9,9	12,1	12,4	15,7	96
2	23,8	8,3	6,8	1,4	3,3	4,8	5,0	6,9	7,9	4,6	47
3	38,1	66,7	68,2	79,5	62,6	57,9	51,5	32,8	20,2	20,4	391
4	9,5	2,8	9,1	8,2	12,1	15,9	17,8	26,7	38,2	38,9	172
5	0,0	2,8	2,3	5,5	12,1	13,1	15,8	21,6	21,3	20,4	118
Össze- sen (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
N	21	36	44	73	91	145	101	116	89	108	824

* Vö. a 2. táblázattal.

Forrás: MOSAIC-adatbázis.

A korábbiakban már szoltunk a női háztartásfők néhány jellegzetességéről. Ha nők viszonylag fiatalon háztartásfővé váltak, az vagy egyszemélyes háztartást jelentett, vagy nem családos együttélést, vagy (mintegy 40%-ban) azt, hogy özvegyen nevelték gyermekeiket. Később az egyedül élés vagy a másokkal nem családban való együttélés gyakorisága erősen csökkent, miközben az egyszerű családos típus (özvegyasszony és gyerekei), illetve az összetettebb formák előfordulása gyakoribbá vált. A 60 éves kornál idősebb nők vezette háztartások mintegy 60%-ában özvegyasszony lakott együtt egy vagy több házas gyermekével. Gyakori tehát az, hogy az özvegyasszonyok halálukig megtartják a háztartás irányítását, ilyen esetek előfordulnak mind a kiterjesztett, mind a többcsaládos típusban (özvegy háztartásfő házas gyermekével, illetve több házas gyermekével). Ugyanakkor idősebb korban az egyedül élés vagy a nem családos háztartásforma gyakorisága újra növekszik. Minderről a 6. táblázat adatai tanúskodnak.

Mindebből nyilvánvaló, hogy második fontos változóként a háztartásfő életkora hatott a háztartásszerkezetre. Ez azt a nézetet támasztja alá, miszerint a háztartás-összetétel nem volt statikus, hanem a háztartásfők életciklusa szerint folyamatosan változott, amint azt Lutz Berkner már több mint negyven éve bizonyította.⁴⁸

⁴⁸ Berkner 1972.

7. táblázat

Háztartásszerkezet* felekezetenként, Magyarország, 1869

	Izraelita	Római katolikus	Görög katolikus	Görögkeleti	Evangélikus	Református
1	1,9	3,7	1,7	1,9	3,0	3,3
2	1,2	2,2	0,9	2,5	2,7	3,4
3	83,5	71,1	68,8	68,9	60,8	69,7
4	9,6	10,8	8,8	9,3	16,0	9,9
5	3,8	12,3	19,8	17,5	17,5	13,7
Összesen (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	260	2985	898	486	401	1212

* Vö. a 2. táblázattal.

Forrás: MOSAIC-adatbázis.

A felekezeti hovatartozás mint kulturális változó (amely bizonyos esetekben etnikai csoportként is értelmezhető) valószínűleg az öröklési szokásokon keresztül befolyásolta a háztartásszerkezetet (7. táblázat). A zsidó háztartások többnyire nukleáris családokból álltak, ettől eltekintve az egyszerű családok típus részaránya meglehetősen stabil, csak az evangélikusok (főleg felvidéki szlovákok) között volt mintegy tíz százalékponttal alacsonyabb. Körükben a leggyakoribb az összetett formák előfordulása, amit megközelít a görög katolikusok (főleg szilágysági románok) és a görögkeletiek (Maros megyei románok és mohácsi szerbek) között mért arány. Nem szabad megfeledkeznünk ugyanakkor arról sem, hogy ebben a tekintetben a felekezeti csoportok földrajzi elhelyezkedésének vagy társadalmi-foglalkozási összetételének szintén erős hatása lehetett, így a fenti különbségek is minden bizonnyal részben ennek köszönhetőek.

8. táblázat

Háztartásszerkezet* a háztartásfők társadalmi-foglalkozási helyzete szerint, Magyarország, 1869

	Magas státusú	Iparos	Földtulajdonos	Képzetlen fizikai	Híányzó
1	4,7	3,3	0,9	4,8	16,9
2	6,9	2,8	1,1	2,6	3,4
3	78,3	76,3	60,9	78,3	62,7
4	7,7	8,3	13,2	8,3	10,2
5	2,4	9,3	23,9	6,0	6,8
Összesen (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	465	612	2795	2311	59

* Vö. a 2. táblázattal.

Forrás: MOSAIC-adatbázis.

A különböző összetételű háztartások megoszlását a fenti HISCLASS-kategóriák szerint is vizsgálhatjuk (8. táblázat). 59 háztartás fejének nem volt azonosítható foglalkozása, ezekkel itt nem szükséges részletesebben foglalkoznunk. Az egyedül élés vagy a nem családos együttlakás elsősorban a szellemi magasabb státusúakra volt jellemző (papok, tanítók, gazdatisztek, akik részben egyedül, részben szolgálkkal éltek), de előfordult a képzetlen fizikai munkások, földnélküliek kategóriájában (napszámosok, cselédek, pásztorok stb.) és az iparosok között is. Az egyszerű családos háztartások dominanciája is ebben a három csoportban a legerősebb. Ugyanakkor a földtulajdonosok éltek leggyakrabban bonyolultabb összetételű háztartásokban (háztartásaik közel 40%-a tartozott a 4–5. kategóriába). Az ő esetükben gazdaságaik munkaerőigénye eredményezhette a többcsaládos és kiterjesztett formák magasabb arányát. Körükben a felnőtt munkaerő szükségessége okozta az átlaghoz képesti nagyobb háztartásméretet is (5,7 fő az átlagos 4,9-hez képest). Ezt a nagyobb munkaerő iránti szükségletet pedig legalábbis részben a gyermekek szülői házban maradása, illetve a többgenerációs együttélés (néha a testvérek együttmaradása) biztosította. Feltételezhetjük, hogy a rokon munkaerő és a szolgák, bérmunkások alkalmazása egymás alternatívái lehettek. Következésképpen a szolgák, cselédek, alkalmazottak jelenléte a háztartásokban szintén a háztartásszerkezettel összefüggő tényező lehetett. Az idegen munkaerő jelenléte foglalkozási csoportok szerint és a háztartásfő életkora (a háztartás „életkora”), valamint a háztartások szerkezete szerint is különbözhetett. Azt várnánk, hogy a háztartások életciklusának abban a szakaszában a legalacsonyabb az idegen munkaerő jelenléte, amikor a kiskorú (15 éven aluli) gyermekek jelenléte a legjellemzőbb, és amikor a termelő/fogyasztó arány a háztartásokban a legkedvezőtlenebb. Ugyanakkor azt is feltételezhetjük, hogy az idegen munkaerőt leggyakrabban az egyszerű családos háztartásokban találhatjuk meg.

Nyilvánvaló, hogy az idegen munkaerő felhasználása összességében nem volt túl jelentős.⁴⁹ A de facto népesség 4,8%-a volt szolga vagy alkalmazott a háztartásokban, ők a háztartások mindössze 13,8%-ában éltek. Jelenlétük a háztartások életciklusa során (a háztartásfők életkora szerint) meglehetősen stabil volt. Relatív magasság és emelkedő arányuk a háztartások életciklusának első felében mutatkozik (a háztartásfők 25–35 éves korában a háztartások 17–18%-a alkalmaz idegen munkaerőt), tehát amikor a gyermekek születése miatt a legsebezhetőbb korszakban vannak. Ebben a szakaszban a kiskorú gyerekek átlagos száma és az átlagos háztartásméret gyorsan emelkedik. A 15 éven aluli gyermekek száma addig nőtt, amíg a háztartásfő el nem érte a 40–44 éves korcsoportot, ugyanakkor a szolgákat tartó háztartások aránya már ezelőtt, a háztartásfők 35–39 éves korcsoportjától elkezdett csökkenni. Ez azt jelentette, hogy nagyjából 10–15 évvel az átlagos házasságkötési kor után (a férfiaknál a mintában 25,7 év) feltűntek a háztartásokban azok a gyerekek, akik már segíthettek a család létfenntartásában. Mindez az idegen munkaerő felhasználását csökkentette. Az idősebb

⁴⁹ Minderről: Őri–Pakot 2014: 28–29.

háztartásfők háztartásainak kissé nagyobb része alkalmazott idegen munkaerőt, mintegy ellensúlyozva ezzel azt, hogy gyermekek felnőttek, és részben elhagyták a szülői háztartást.

Összességében megállapíthatjuk, hogy az idegen munkaerő felhasználása nem volt jelentős. Érdekes az is, hogy összehasonlítva például a preindusztriális Svédországból vett eredményekkel,⁵⁰ az átlagos háztartásméret nem csökkent jelentősen a háztartásfők idősebb korcsoportjaiban. Mindez arra utal, hogy a felnövő gyermekek lényegesen jelentősebb hányada maradt a szülői háztartásban, ezzel feleslegessé téve az idegen munkaerő alkalmazását, és elősegítve az összetettebb háztartásformák kialakulását (9. táblázat).

9. táblázat

Átlagos háztartásméret, a gyermekek (15 év alatt) átlagos száma, és a 15 év alatti gyermeket tartalmazó, illetve idegen munkaerőt alkalmazó háztartások aránya a háztartásfő kora szerint, Magyarország, 1869

	<25	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	50–54	55–59	60–64	65<
Idegen munkaerő (%)	13,9	17,2	17,9	14,0	12,0	11,3	12,6	12,6	14,7	12,9
15 év alatti gyermek (%)	40,5	64,9	75,6	82,3	79,1	71,6	60,6	37,7	24,3	13,9
15 év alatti gyerekek átlagos száma (N)	0,7	1,1	1,7	2,2	2,5	2,4	2,3	1,7	1,4	1,3
Átlagos háztartásméret	3,4	3,8	4,5	5,0	5,5	5,3	5,4	5,2	5,0	5,4

Forrás: MOSAIC-adatbázis.

A 10. táblázat mutatja, hogy az idegen munkaerőt alkalmazó háztartások aránya valamivel magasabb volt az összetettebb szerkezetű háztartásokban, mint az egyszerű családokban. Ez az arány természetesen a nem családok háztartások kategóriájában a legmagasabb, ahol a tipikus együttélési formának a szolgálkkal vagy alkalmazottakkal való együttélés számított. Szolgák gyakrabban tűntek fel a kiterjesztett családok háztartásokban, mivel ez a típus jellemzőbb volt a háztartásciklus korai és kései szakaszaira, azaz a legsebezhetőbb periódusokra. Ugyanakkor más, itt figyelembe nem vett tényezőkre is gondolnunk kell. Szolgák jelen lehettek a háztartásokban a felnőtt rokonok mellett is, ha a gazdaság mérete vagy típusa ezt megkívánta. Szolgákat tehát a többcsaládok háztartások egy részében is alkalmazhattak. A másik tényező, amit figyelembe kell vennünk, hogy az idegen munkaerő felhasználása nem jelentett feltétlenül együttélést is. A napszámosok és egyéb bér munkások szezonális alkalmazása szintén gyakori volt, de ez sem

⁵⁰ Lundh 1995: 56–57.

jelenik meg a népszámlálási összeíró lapokon. Így az idegen munkaerő viszonylagos alacsony gyakorisága (például az egyszerű családos háztartásokban) nem feltétlenül jelenti azt, hogy ilyet nem használtak, csak ez részben szezonális lehetett (nem a népszámlálás téli időpontjára esett), részben pedig ezek az alkalmazottak nem éltek egy háztartásban munkaadóikkal. A háziállatok száma vagy a gazdálkodás típusa feltehetően szintén fontos tényező volt, ám ez a kérdés majd egy másik elemzés tárgyát fogja képezni.

10. táblázat

Az idegen munkaerőt alkalmazó háztartások aránya háztartás-szerkezeti kategóriák szerint, Magyarország, 1869

	Nem családos	Egyszerű családos	Kiterjesztett családos	Több-családos	Összesen
Idegen munkaerőt alkalmazó háztartások (%)	38,7	12,8	15,7	14,7	13,8
N (összes háztartás)	141	4380	654	877	6242

Forrás: MOSAIC-adatbázis.

A területi különbségeket vizsgálva nyilvánvaló, hogy valamiféle szisztematikus „nyugat–kelet” tengely nem létezett a 19. századi Magyarországon (*11. táblázat*). Mindez megfelel a korábbi kutatási tapasztalatoknak.⁵¹ Hasonlóképpen megfelel a korábbi, makroszintű elemzések eredményeinek,⁵² hogy Erdély az ország keleti és az Alföld a középső részén tipikus helyszíne az egyszerű szerkezetű háztartásoknak. E téren meglehetősen hasonlóan mutatkozik az észak-dunántúli és a nyugat-felvidéki régió. A dél-dunántúli régió meglepő módon – dacára a görögkeleti szerb és egyéb délszláv népességnek – szintén nem jellemezhető a többcsaládos háztartások nagy arányával, legfeljebb más régiókkal összehasonlítva tűnhet „nagycsaládosnak”. Természetesen itt az adatok jelentős része Mohácsról származik, és a kisváros mint speciális településtípus ellensúlyozhatta a kulturális tényezők szerepét.⁵³ Összetettebb formák (a 4. és 5. kategória) nagyobb arányban a mai Szlovákia középső és keleti részében, illetve a Szilágyságban fordultak elő, természetesen a Dél-Dunántúl mellett.

A háztartásszerkezet terén tehát vannak látható területi különbségek, itt azonban le kell szögeznünk, hogy a fenti eredmények nem vonatkoztathatók egy az egyben valamely nagyobb régióra. Nem azt állítjuk tehát, hogy ez vagy az a régió ilyen vagy olyan háztartás-szerkezeti jellemzőkkel bír, hanem adatainkkal azt kívánjuk bizonyítani, hogy a térbeliségnek fontos szerepe lehetett a háztartás-kialakítás terén. Nyilvánvaló az is, hogy a térbeli faktor áttételesen játszott szerepet, például a földrajzi, gazdasági lehetőségek, jellemzők révén, vagy a népesség összetételén keresztül. A nagyobb régiók mindig összetett egységek,

⁵¹ Például Faragó 1977, 2001.

⁵² Faragó 2001.

⁵³ A mohácsi adatok önálló feldolgozására: Gyimesi 2014.

földrajzi, gazdasági, társadalmi és kulturális sokféleség jellemzi őket. Az összetételhatás itt is erős lehetett,⁵⁴ a térbeliség önmagában mint a háztartásszerkezet magyarázó változója nemigen értelmezhető.

11. táblázat

A háztartások megoszlása régió⁵⁵ és háztartás-szerkezeti kategória szerint,
Magyarország, 1869*

	1	2	3	4	5	Összesen (%)	N
Kelet-Felvidék	1,1	2,0	63,0	10,8	23,0	100,0	638
Alföld	2,7	1,7	78,2	10,8	6,6	100,0	775
Közép-Felvidék	6,3	1,6	54,5	12,5	25,1	100,0	319
Északkelet-Magyarország	4,2	0,9	71,3	7,1	16,5	100,0	425
Észak-Dunántúl	3,2	4,4	70,7	12,1	9,7	100,0	849
Partium	2,7	2,4	69,5	8,2	17,2	100,0	679
Dél-Dunántúl	6,1	2,4	65,1	11,1	15,2	100,0	783
Erdély	1,8	1,8	74,9	9,0	12,6	100,0	1195
Nyugat-Felvidék	1,7	2,2	72,2	13,5	10,4	100,0	579
Összesen	3,0	2,3	70,2	10,5	14,0	100,0	6242

* Vö. a 2. táblázattal.

Forrás: MOSAIC-adatbázis.

A leíró statisztikai elemzés összefoglalásaként megállapíthatjuk, hogy néhány fontos, a háztartásszerkezetet befolyásoló faktor szerepe napvilágra került. A háztartásfők neme és életkora közvetlenül befolyásolta a háztartások szerkezetét. A háztartásfők gazdasági, társadalmi státusa (foglalkozása) szintén meghatározó tényező volt. Ugyanakkor az idegen munkaerő felhasználása mint magyarázó változó kevésbé tűnik fontosnak, a kapcsolat iránya ellentmondásosnak látszik, és konkrét működéséről nem kaptunk képet az elemzésnek ezen a fokán. A felekezeti hovatartozás és a térbeliség szintén számított ebben a tekintetben, de mindkét esetben figyelemmel kell lennünk a feltehetően erős összetételhatásra.

A HÁZTARTÁSSZERKEZET MEGHATÁROZÓI: TÖBBVÁLTOZÓS ELEMZÉS

Végezetül logisztikus regresszió elemzést használunk, hogy az összetételhatást kiszűrjessük, és a leíró statisztikai elemzés által fontosnak ítélt független vál-

⁵⁴ Azaz a megfigyelt térbeli különbségek mögött a területi egységek népességének eltérő társadalmi-foglalkozási, esetleg felekezeti, életkorbeli vagy nemi összetétele állhat.

⁵⁵ A régiók részletes leírására: Öri 2012: 305.

tozók szerepét tesztelhesük (12. táblázat). A függő változó az összetett (tehát a kiterjesztett családos és többcsaládos) háztartásformák előfordulása volt, az, hogy egy háztartás ebben az értelemben összetett volt-e vagy sem. A független (magyarázó) változók a régió (a térbeli elhelyezkedés), a háztartásfő felekezete, neme, életkora és társadalmi-foglalkozási helyzete, valamint a szolgák és alkalmazottak jelenléte a háztartásban voltak. Az információk egy része a háztartásokra magukra (régió vagy a szolgák jelenléte), más részük a háztartásfőkre vonatkozott (nem, kor, foglalkozás, vallás). Mindegyik tényező fontos lehetett, de a régió és a felekezet esetében figyelniük kell az összetételhatásra (vajon nem az egyes felekezeti csoportok vagy régiók sajátos összetétele, jellemzői állnak-e a háttérben).

Az eredmények részben megerősítik, részben azonban módosítják korábbi megfigyeléseinket. A térbeli különbségeknél megfigyelhetők a Közép-Felvidék (Zólyom megyei szlovák falvak) magas esélyhányadosai, részben a Kelet-Felvidék és a Dél-Dunántúl szignifikáns értékei. Az erdélyi, a partiumi és az alföldi mintáink képviselik a másik végletet, ahol az összetettebb háztartásformák előfordulási valószínűsége alacsony. A szegény felvidéki régió volt az összetett háztartásformák tipikus helyszíne, ahol az új gazdaságok és háztartások kialakításának lehetőségei minden bizonnyal korlátozottak voltak. Ugyanakkor például az Alföld ebben az időszakban gyorsan fejlődő mezőgazdasági térségnek számított, ami növelhette a családi háztartás elhagyásának az esélyét. A partiumi régió helyzete meglepő módon gyökeresen megváltozott: a leíró elemzésben valószínűleg a minta népességének sajátos összetétele (a görög katolikus románok nagy aránya) eredményezhette az összetettebb háztartásformák nagyobb arányát. Ennek a hatásnak a kiszűrése a többváltozós elemzésben változtatta meg a régió viszonylagos helyzetét. Korábbi megállapításunkat ezúttal is megerősíthetjük, miszerint a térbeli differenciáknak nincs szisztematikus nyugat–keleti jellege, ami pedig nemigen támasztja alá a Hajnal-féle modellt.

A háztartásfő nemének szerepe a leíró statisztikai elemzéshez hasonlóan erősnek bizonyult. A nők szignifikánsan idősebb korban váltak háztartásfővé, mint a férfiak, általában miután megözvegyültek. Így annak esélye, hogy együtt élnek házas gyermekeikkel, jóval nagyobb volt, mint a férfi háztartásfők esetében. Ugyanakkor az, hogy a nők idősebb korban lettek háztartásfővé, önmagában is növelte annak esélyét, hogy valamelyik házas gyermekük velük maradjon, hogy a gazdaságot fenntartsa, és az idős háztartásfőt ellássa.

A háztartásfő életkora szintén fontosnak tűnik. A kiterjesztett és többcsaládos formában való élésnek a háztartásfő szempontjából részben fiatalabb korban van nagyobb esélye, másrészt ennek valószínűsége idősebb korban ennél jóval nagyobb, és a korról folyamatosan nő. A fiatal háztartásfők együtt élhetnek valamely megözvegyült és visszavonult szülővel vagy egyedülálló, illetve házas testvéreikkel, ennek valószínűsége később csökkent, ahogy az idős szülők meghaltak, illetve ahogy a testvérek szétköltözése bekövetkezett. Később, elsősorban 55 éves

12. táblázat

Logisztikus regresszióelemzés a háztartásszerkezetre (a kiterjesztett és többcsaládos háztartások előfordulásának gyakoriságára), Magyarország, 1869

		Exp(B)	Sig.	N	%
Régió	Nyugat-Felvidék	(ref.)		579	9,3
	Kelet-Felvidék	1,44	*	638	10,2
	Alföld	0,64	**	775	12,4
	Közép-Felvidék	1,89	***	319	5,1
	Északkelet-Magyarország	1,17		425	6,8
	Észak-Dunántúl	1,23		849	13,6
	Partium	0,60	**	679	10,9
	Dél-Dunántúl	1,39	*	783	12,5
	Erdély	0,59	***	1195	19,1
Nem	Férfi	(ref.)		5417	86,8
	Nő	1,64	***	825	13,2
Kor	<25	1,32		229	3,7
	26–35	1,33	**	1402	22,5
	36–45	(ref.)		1754	28,1
	46–55	1,72	***	1513	24,2
	56–65	3,85	***	905	14,5
	66<	7,27	***	434	7,0
Felekezet	Római katolikus	(ref.)		2985	47,8
	Izraelita	0,94		260	4,2
	Görög katolikus	1,38	**	898	14,4
	Görögkeleti	1,22		486	7,8
	Evangélikus	1,31	*	401	6,4
	Református	1,06		1212	19,4
Foglalkozás	Magas státusú	0,68	*	465	4,7
	Iparos	1,27	†	612	9,8
	Földtulajdonos	3,95	***	2795	44,8
	Képzetlen fizikai	(ref.)		2311	37,0
	Hiányzó	0,56		59	0,9
Szolga	Nincs jelen	(ref.)		5383	86,2
	Jelen	0,91		859	13,8
Nagelkerke R2		0,23			
Constant		0,08	***		

*** p < 0,001; ** p < 0,01; * p < 0,05; † p < 0,1

Megjegyzés: A nem, kor, felekezet, foglalkozás változói a háztartásfőre vonatkoznak. N és % a háztartások számát és arányát jelzik az adott kategóriában.

Forrás: MOSAIC-adatbázis.

kor fölött, az összetettebb formák előfordulása egyre gyakoribb lett, mindenekelőtt a gyermekek házasságkötése miatt.

A görög katolikusok (románok) és az evangélikusok (főleg szlovákok) sokkal nagyobb valószínűséggel éltek összetettebb háztartásokban, mint a római katolikusok (és a reformátusok). A görögkeletiek szintén magasabb esélyhányadosa viszont nem szignifikáns. Némi meglepetésre a zsidók az összetételhatás kiszűrése után a római katolikusokéhoz és reformátusokéhoz meglehetősen hasonló esélyt mutatnak a komplexebb háztartásban élésre. A többcsaládos típusok rendkívül alacsony aránya körükben kétségkívül speciális társadalmi-foglalkozási helyzetük eredménye volt (gyakran dolgoztak helyi fogadósként, boltosként, kereskedőként). Ám az is fontos, hogy a felekezeti különbségek nem jelentősek, és az eredmények (a görög katolikusok kivételével) magasabb szinten nem szignifikánsak.

A foglalkozás háztartásszerkezetre gyakorolt hatása döntőnek bizonyult. A képzetlen fizikai munkásokhoz képest (vagy mivel döntő többségük a mezőgazdaságban dolgozott, szolga, cseléd, napszámos volt, nevezzük őket inkább földnélkülieknek) elsősorban a földtulajdonnal rendelkezők esélye volt sokkal nagyobb (majdnem négyszeres) az összetett háztartásban élésre. Az iparosok háztartásai is összetettebbek voltak a képzetlenekhez képest, hiszen a segédek és inasok jelenléte általános volt, és ők nemegyszer rokonok is voltak. Itt nyilván a háztartások a létfenntartás adott formájához kapcsolódó munkaerőigényét, illetve a másik oldalon eltartókéességüket kell figyelembe vennünk.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a háztartásfő korának, nemének és foglalkozásának az erős hatása beigazolódott, és megerősítette a leíró statisztikai elemzés eredményeit. A szolgák jelenléte itt sem tűnt fontosnak ebből a szempontból, de meg kell jegyeznünk, hogy számos tényezőt itt nem tudtunk figyelembe venni (például a földbirtok nagysága, az állatok száma, a gazdálkodás típusa). A vallás szerepe csekélynek látszik, a zsidók erős kapcsolódása az egyszerű szerkezetű háztartásokhoz szintén eltűnt a többváltozós elemzésben. A felekezet esetében nyilván erős volt az összetételhatás, ami a leíró statisztikai elemzésből nem derült ki, legfeljebb sejthető volt. Máskülönbön azonban a felekezetiiségnek mint kulturális faktornak nem volt erős hatása a háztartás-kialakításra. Az itt vizsgált felekezeti csoportok valószínűleg túlságosan heterogének ahhoz, hogy komoly kapcsolatot lehessen kimutatni. Ugyanakkor a térbeliség hatása szignifikáns maradt akkor is, amikor kiszűrtük az összetételhatást. Kijelenthetjük, hogy a térbeli elhelyezkedés erősen számított, még akkor is, ha eltekintünk a felekezeti vagy társadalmi-foglalkozási különbségektől. Ez azt jelenti, hogy a földrajzi helyzetnek van valami sajátossága, ami összefügg a háztartás-kialakítással, de amit nem tudtunk azonosítani ennek a forrásnak és ezeknek a változóknak a segítségével. A gazdálkodás típusa, a településformák, a népességnövekedés és népsűrűség, a migrációs lehetőségek, a halandósági viszonyok, a kulturális örökség, amely nem írható egyszerűen le a felekezeti hovatartozással, mind olyan tényezők, amelyek térbeli

eloszlása igen egyenetlen lehet, és amelyek érintik a háztartás-kialakítást.⁵⁶ Valószínűleg ezt sikerült a térbeli különbségek formájában kimutatnunk. A regionális különbségek szerepének jelentősége egyben kijelöli az irányt, ami felé a további kutatás során haladnunk kellene.

ÖSSZEGZÉS

A nemzetközi MOSAIC-projekt keretében mintát vettünk az 1869-es népszámlálás individuális forrásanyagából. Mintánk több mint 30 000 személyt és több mint 6000 háztartást tartalmaz. A mintavétel a térbeli megoszlásra és a felekezeti különbségekre épült, hogy ezáltal visszaadjuk Magyarország gazdasági és kulturális sokféleségét. Az ország egészét összehasonlítva a mintával, megállapítható, hogy a különbségek csekélyek, és a háztartások átlagos mérete, illetve a házas egységek háztartásonkénti száma (a háztartásszerkezet nyers arányszáma) sem különbözik lényegesen az országos átlaghoz képest.

Az elemzés során megpróbáltuk feltárni a háztartásszerkezet meghatározó tényezőit. Kimutattuk, hogy a háztartások döntő többsége egyszerű családos típusú volt (mintegy 70%). Ugyanakkor a többcsaládos háztartások aránya (14%) szintén figyelemre méltó. Az összetettebb háztartásformák nagyobb valószínűsége összekapcsolódott a háztartásfők nemével és korával. A nőknek és az idősebb háztartásfőknek nagyobb esélyük volt együtt élni már házas rokonaikkal, amit mind a leíró statisztikai elemzés, mind pedig a többváltozós elemzés igazolt. Ez az eredmény jól mutatja, hogy a háztartások szerkezete dinamikus, időben erősen változó jelenség volt. A háztartásfők társadalmi-foglalkozási státusa szintén erős tényezőnek bizonyult. Mindenekelőtt a földtulajdonosi helyzet járt együtt a komplex formák nagyobb valószínűségével, amit a gazdálkodás nagyobb munkaerőigénye magyaráz, szemben más megélhetési formákkal. A többváltozós elemzés megerősítette a térbeliség szerepét, de megváltoztatta egyik-másik régió relatív helyzetét, aláhúзва így az összetételhatás fontosságát. Azt is el kell ismernünk, hogy a térbeliség kérdése további magyarázatot igényel. A gazdálkodás típusa, a településtípus, a lokális öröklési szabályok, az etnikai hovatartozás ez utóbbiak mögött mind olyan tényezők, amelyeket itt nem tudtunk figyelembe venni, de amelyek fontosak lehetnek a háztartás kialakítása szempontjából. A felekezeti különbségek a többváltozós elemzésben is megmaradtak, de az esélyhányadosok gyenge kapcsolatot mutatnak.

Ha eredményeinket a Hajnal-modell szempontjából értékeljük, a következőket állapíthatjuk meg. Egyrészt a térbeli különbségek nem követnek valamiféle nyugat–keleti tengelyt. Másrészt az etnokulturális tényezők mellett nagy súllyal esnek a latba olyan gazdasági és társadalmi változók, mint a foglalkozás, a társadalmi helyzet, a gazdálkodás típusa vagy a háztartások folyamatosan változó

⁵⁶ Minderről részletesebben: Őri–Pakot 2014: 33–34.

munkaerőigénye. Mindez felhívja a figyelmet egyrészt a leegyszerűsítő magyarázatok veszélyeire, az egyoldalú, kultúrára, mentális tényezőkre épülő magyarázatok tarthatatlanságára, másrészt az új megközelítések szükségességére.

FORRÁSOK

MOSAIC-adatbázis: *1869 Census of Hungary, Version 1.0* [MOSAIC Historical Microdata File]. Laboratory of Historical Demography (Max Planck Institute for Demographic Research). Az adatbázis elérhető az interneten: <http://www.censusmosaic.org/data/mosaic-data-files>

A MOSAIC-adatbázisban szereplő települések népszámlálási adatainak lelőhelyei:

Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét

IV. 1609. Kecskemét város tanácsának iratai

I. Népszámlálási iratok 1857–1870

7.d. Czethal, Nyírupusza, Monostorpuszta

8.d. Úrréti puszta

9.d. Csalános, Halesz, Széktó, Téglás

7.3. Orgovány

Baranya Megyei Levéltár, Pécs

V.42.d. Mohács város tanácsának iratai

Népszámlálási iratok, 1857–1869

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Sátoraljaújhelyi Fióklevéltár, Sátoraljaújhely

XV./83. Zemplén vármegyei 1869. évi népszámlálási iratok gyűjteménye

Lukacovce (Lukasócz)

Medzilaborce (Mezőlaborc)

Ostronica (Osztrozsnycica)

Semjén

Kiscséc

Kisrosvágy

Direcția Județeană Mureș a Arhivelor Naționale, Târgu Mureș, Románia

F. 30. *Colecția Recensămintele Populației pe anii, 1857–1870*

176/1869 Damieni (Deményháza)

184/1869 Sântandrei (Nyárádandrásfalva)

196/1869 Sânșimion (Nyárádszentsimon)

202/1869 Sângeorgiu de Pădure (Erdőszentgyörgy)

236/1869 Brădești (Bárdos)

246/1869 Voiniceni (Mezőszabad)

256/1869 Deda (Déda)

Direcția Județeană Zalău a Arhivelor Naționale, Zalău, Románia

F. 15. *Fondul Comitatul Solnocul de Mijloc: Acte administrative. Acte privitoare la recensământul populației și animalelor, 1869*

- 3/1869 Archid (Erked)
- 5/1869 Benesat (Benedekfalva)
- 19/1869 Corni (Somfalu)
- 21/1869 Coșeiu (Kusaly)
- 23/2869 Crișeni (Cigányi)
- 51/1869 Sâncraiu Silvaniei (Szilágyszentkirály)

Heves Megyei Levéltár, Eger

IV-34. Népszámlálások

- 1. 854. Deménd község 1869. évi összeírása

Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár

IV. 446. Somogy vármegye Népszámlálási Bizottságának iratai, 1870

6 d. Tóthszentgyörgy, Tóthújfaló

Štátny oblastný archív, Banská Bystrica, Banská Bystrica, Szlovákia

Zvolenská Župa, Sčítacie hárky, 1869

- 559/1869 Bacúrov (Baczúr)
- 561/1869 Rudlová (Rudló)
- 567/1869 Brusno (Borosznó)
- 575/1869 Sielnica (Szélnye)

Štátny oblastný archív v Bratislave, Bratislava, Szlovákia

Bratislavská Župa, Sčítacie hárky, 1869

- 2/1869 Čenkovce (Csenke)
- 4/1869 Janíky - Horné Janíky (Felső Jányok)
- 9/1869 Blatná na Ostrove (Sárosfa)

Štátny archív v Košiciach, Košice, Szlovákia

Abousko – Turnianska Župa, Sčítanie Ľudu, 1869

117. Silická Jablonica (Jablonca)

Štátny oblastný archív, Levoča, Levoča, Szlovákia

Spišská Župa, sčítanie obyvateľstva, 1869

Švábovce (Svábócz)

Štátny oblastný archív v Nitre, Nitra, Szlovákia

Nitrianska Župa, Sčítacie hárky, 1869

- Velký Lapáš (Nagylapás)
- Radošovce (Radossócz és Kolilan)
- Tesáre (Teszér)

Tekovská Župa, Sčítacie hárky, 1869

- Iňa (Eny)
- Plavé Vozokany (Fakó Vezekény)

Komárňanská Župa, Sčítacie hárky, 1869

- Kisigmánd
- Szák
- Tardos
- Újszőny

Radvaň nad Dunajom (Zsitvató)

Štátny oblastný archív, Prešov, Prešov, Szlovákia

Šarišska Župa, sčítanie obyvateľstva, 1869
Šarišské Dravce (Darócz)
Medzianky (Megyes)
Kamenica (Tarkő)

Népszámlálás 1870 [1871]: *A Magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*. Szerkesztette és kiadja: az Országos Magyar Királyi Statistikai Hivatal. Athenaeum, Pest.

Sebők László (szerk.) 2005: *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai*. Teleki László Intézet–Központi Statisztikai Hivatal Népszámlálás–Központi Statisztikai Hivatal Levéltár, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Andorka Rudolf – Faragó Tamás 1984: Az iparosodás előtti (18–19. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. *Agrártörténeti Szemle* (26.) 3–4. 402–437.

Benda Gyula 2002: A háztartások nagysága és szerkezete Keszthelyen, 1757–1851. In: Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*. Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 109–141.

Benda Gyula 2008: *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma 1740–1849*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Berkner, K. Lutz 1972: The Stem Family and the Developmental Cycle of the Peasant Household: an Eighteenth-century Austrian Example. *American Historical Review* (77.) 2. 398–418.

Burguière, André – Lebrun, François 1986: Les cent et une familles de l'Europe. In: Burguière, André – Klapisch-Zuber, Christiane – Segalen, Martine – Zonabend, Françoise (dir.): *Histoire de la famille 3. Le choc des modernités*. Armand Collin, Paris, 21–122.

Chayanov, Vasiljevic Alexander 1966 [1925]: *The Theory of Peasant Economy*. Homewood, Illinois.

Dányi Dezső 1993: *Az 1850. és 1857. évi népszámlálások*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Faragó Tamás 1977: Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 3. 105–214.

Faragó Tamás 1985: *Paraszti háztartás- és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén. Pilis-Buda környéki háztartások 1745 és 1770 között*. (Történeti Statisztikai Füzetek 7.) Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Faragó Tamás 1996: Rokonsági viszonyok a magyarországi falvakban a 18. században. *Demográfia* (39.) 4. 241–262.

Faragó Tamás 2001: Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. In: Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 19–63.

- Faragó Tamás 2005: Életciklusok és családmokéllék egy magyarországi városban a 18–19. században. *Demográfia* (48.) 4. 415–435.
- Fauve-Chamoux, Antoinette – Wall, Richard 1997: Nuptialité et famille. In: Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (dir.): *Histoire des populations de l'Europe I. Des origines aux prémices de la révolution démographique*. Fayard, Paris, 345–368.
- Goody, Jack 1996: Comparing Family Systems in Europe and Asia: Are There Different Sets of Rules? *Population and Development Review* (22.) 1. 1–20.
- Gruber, Siegfried 2009: Household Formation and Marriage: Different Patterns in Serbia and Albania? In: Fauve-Chamoux, Antoinette – Bolovan, Ioan (eds): *Families in Europe Between the 19th and 21st Centuries. From the Traditional Model to the Contemporary PACS*. (Supplement of the Romanian Journal of Population Studies.) Cluj University Press, Cluj-Napoca, 229–248.
- Gruber, Siegfried – Szołtysek, Mikolaj 2012: Stem Families, Joint Families, and the European Pattern: What Kind of a Reconsideration Do We Need? *Journal of Family History* (37.) 1. 105–125.
- Gyimesi Réka 2014: Mohácsi háztartás-rekonstrukció – az 1869-es népszámlálás felvételi íveinek feldolgozása. *Demográfia* (57.) 2–3. 183–212.
- Hajnal, John 1965: European Marriage Patterns in Perspective. In: Glass, David Victor – Eversley, David E. C. (eds): *Population in History*. Edward Arnold, London, 101–143.
- Hajnal, John 1982: Two Kinds of Preindustrial Household Formation Systems. *Population and Development Review* (8.) 3. 449–494.
- Husz Ildikó 2002: *Család és társadalmi reprodukció a 19. században. Történeti-szociológiai tanulmány egy Buda-körményéki mezőváros társadalmáról a családstruktúra változásának tükrében*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Laslett, Peter 1972: Introduction: The History of the Family. In: Laslett, Peter – Wall, Richard (eds): *Household and Family in Past Time*. Cambridge University Press, Cambridge, 1–89.
- Laslett, Peter 1983: Family and Household as Work Group and Kin Group: Areas of Traditional Europe Compared. In: Wall, Richard – Robin, Jean – Laslett, Peter (eds): *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge University Press, Cambridge–New York–London, 513–563.
- Laslett, Peter 1988: Family, Kinship and Collectivity as Systems of Support in Pre-industrial Europe: A Consideration of the 'Nuclear-hardship' Hypothesis. *Continuity and Change* (3.) 2. 153–175.
- Lundh, Christer 1995: Households and Families in Pre-industrial Sweden. *Continuity and Change* (10.) 1. 33–68.
- Melegh Attila 2000: *Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig*. (KSH NKI Kutatási Jelentések 65.) Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Melegh Attila 2002: *East/West Exclusions and Discourses on Population in the 20th Century*. (Hungarian Demographic Research Institute Working Papers on Population, Family and Welfare 3.) Demographic Research Institute, Budapest.
- Oris, Michel – Ochiai, Emiko 2002: Family Crisis in the Context of Different Family Systems: Framework and Evidence on «When Dad Died». In: Derosas, Renzo – Oris, Michel (eds): *When Dad Died. Individuals and Families Coping with Family*

- Stress in Past Societies*. Peter Lang, Bern–Berlin–Bruxelles–New York–Frankfurt am Main–Oxford, 17–80.
- Őri Péter 2003: *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783*. (KSH NKI Kutatási Jelentések 75.) Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Őri Péter 2005: Kiskunhalas népessége 1869-ben. In: Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.): *Kiskunhalas története 3. Tanulmányok Kiskunhalasról a 19. század közepétől a 20. század közepéig*. Kiskunhalas Város Önkormányzata, Kiskunhalas, 269–292.
- Őri, Péter 2009: Marriage Customs and Household Structure in Hungary at the End of the 18th Century. The Case of County Pest-Pilis-Solt (1774–1785). In: Fauve-Chamoux, Antoinette – Bolovan, Ioan (eds): *Families in Europe Between the 19th and 21st Centuries. From the Traditional Model to the Contemporary PACS*. (Supplement of the Romanian Journal of Population Studies.) Cluj University Press, Cluj-Napoca, 167–192.
- Őri Péter 2012: Magyarország társadalma 1869-ben. A MOSAIC-projekt magyarországi adatbázisa. *Demográfia* (55.) 4. 292–315.
- Őri, Péter – Pakot, Levente 2011: *Census and Census-like Material Preserved in the Archives of Hungary, Slovakia and Transylvania (Romania), 18th-19th Centuries*. (MPIDR Working Paper WP-2011–020, December 2011.) Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock.
- Őri, Péter – Pakot, Levente 2014: *Residence Patterns in Nineteenth-century Hungary: Evidence from the Hungarian MOSAIC Sample*. (Working Papers on Population, Family and Welfare 20.) Demographic Research Institute, Budapest.
- Pakot Levente 2012: Családok és háztartások két székelyföldi településen a 19. század második felében. *Demográfia* (55.) 4. 268–291.
- Pozsgai Péter 2000: Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. In: Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*. Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 166–224.
- Pozsgai Péter 2001: Család- és háztartásciklusok vizsgálatának eredményei a történeti demográfiai kutatásokban. In: Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*. Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 265–281.
- Pozsgai Péter 2006: *Családok és háztartások. Torna megye társadalma a 19. század közepén*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest.
- Pozsgai Péter 2014: Korszerkezet, családi állapot és házasodási minta Torna megye paraszti társadalmában a 19. század utolsó harmadában. In: Őri Péter (szerk.): *Szám- (és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 133–157.
- Reher, S. David 1997: *Perspectives on the Family in Spain, Past and Present*. Clarendon Press, New York.
- Sabean, David W. 1990: *Property, Production, and Family in Neckarhausen, 1700–1870*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Sabean, David W. 1998: *Kinship in Neckerhausen, 1700–1870*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Schlumbohm, Jürgen 2000: Family Forms and Demographic Behaviour: German Debates and Data. In: Neven, Muriel – Capron, Catherine (eds): *Family Structures, Demography and Population. A Comparison of Societies in Asia and Europe*. Laboratoire de Démographie de l'Université de Liège, Liège, 73–84.
- Szołtysek, Mikolaj 2008: Rethinking Eastern Europe: Household-formation Patterns in the Polish – Lithuanian Commonwealth and European Family Systems. *Continuity and Change* (23.) 3. 389–427.
- Szołtysek, Mikolaj 2012: Spatial Construction of European Family and Household Systems: A Promising Path or a Blind Alley? An Eastern European Perspective. *Continuity and Change* (27.) 1. 11–52.
- Szołtysek, Mikolaj – Gruber, Sigfried 2016: MOSAIC: Recovering Surviving Census Records and Reconstructing the Familial History of Europe. *The History of the Family* (21.) 1. 38–60.
- Szołtysek, Mikolaj – Zuber-Goldstein, Barbara 2009: Historical Family Systems and the Great European Divide: The Invention of the Slavic East. *Demográfia* (52.) 5. 5–47.
- Thirring Gusztáv 1938: *Magyarország népessége II. József korában*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Todorova, Maria N. 1993: *Balkan Family Structure and the European Pattern: Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*. American University Press, Washington.
- Todorova, Maria N. 1996: Situating the Family of Bulgaria within the European Pattern. *History of the Family* (1.) 4. 443–459.